

K ČESKÉ BAROKNÍ HOMILETICE

Bohatá česká homiletická produkce z období feudalismu byla dosud prostudována pouze zčásti. V posledním čtvrtstoletí ji literární historie zcela opomíjela, ačkoliv jde o klíčový žánr starší literatury, jehož důkladné prozkoumání přispěje k osvětlení vývoje řečnictví v širokém slova smyslu a je nutným předpokladem literárněhistorických spisů syntetických.

Přestože bádání o naší homiletice není úměrné ani významu tohoto žánru v předobrozenské kultuře, ani jeho vlivu na další literaturu, přece je možno při uvažování o české homiletice barokní vycházet z několika starších prací; z jejich autorů připomeneme především Hynka Hrubého, Josefa Vašicu a Zdeňka Kalistu. Hrubý napsal a v prvním roce našeho století vydal přehlednou knihu *České postily*.¹ Zařadil sice do ní výklady o českých postilách z velmi dlouhé časové rozlohy (od konce 14. do konce 19. století), ale přitom postupoval hodně mechanicky, takže jeho kniha je spíše souborem výňatků z různých postil než spisem hodnotícím. Pokud Hrubý hodnotí, opírá se o Vlčkovy Dějiny, jejichž formulace buď přejímá, nebo parafrázuje. Mnohem důležitější jsou Vašica a Kalista, a to Vašica několika menšími edicemi a některými homiletice věnovanými studii z knihy *České literární baroko*,² a Kalista zase 11. oddílem své antologie *České baroko*.³

Nemálo problémů si ještě заслужuje řešení nebo dořešení. Patří k nim zejména:

1. Specifičnost homiletického žánru,
2. studium uměleckých hodnot barokní homiletiky,
3. zasazení barokní homiletiky do vývojových souvislostí,
4. studium homiletických teorií,
5. studium exemplar barokní homiletiky,
6. vztah barokních homiletiků ke starší literatuře,

¹ Praha 1901.

² Praha 1938.

³ Praha 1941, 211–232 a 321–322. Připomínám i práce Viléma Bitnara, který byl veden více obdivem ke katolickému baroku než snahou o jeho objektivní prozkoumání, avšak tyto práce se homiletikou týkají jen z malé části (srov. např. knihu *O českém baroku slovesném*, Praha 1932).

7. utřídění barokní produkce homiletické,
8. určení jejího významu pro naši dobu.

Můj článek nechce přinést nic více než poznámky k uvedeným problémům.

Dříve než se o to pokusím, považuji za nutné uvést stručnou poznámku terminologickou.

Homiletika zahrnuje řadu útvarů, pro něž v češtině užíváme slova kázání. Je ovšem třeba si uvědomit, že vedle kázání existuje termín *homilie*, přičemž mezi oběma slovy je jemný významový rozdíl: *homilie* je označení pro výklad textu, zpravidla biblického, kdežto *kázáním* se rozumí duchovní promluva, která z biblického textu nevychází. Na rozdíl od Němců, kteří v odborné literatuře obvykle respektují rozdíl mezi „Homilie“ a „Predigt“, používají Češi těchto slov promiskue a já se této praxi přizpůsobím. Vede mě k tomu i zkušenost, že při rozboru homiletických souborů není dobře možné uvedený významový rozdíl dodržovat, protože soubory obsahují jak homilie, tak kázání, a autoři sami onen rozdíl nerespektují, užívajíce zpravidla jen slova „kázání“ (event. „kázání“).

1. Chceme-li vymezit specifičnost homiletiky, musíme si položit otázku, zda homiletika patří vůbec do umělecké literatury. Není málo prací, které k homiletice přistupují z teologického stanoviska, jako např. kniha německého kapucína Maximiliana Neumayra *Die Schriftpredigt im Barock*.⁴ V čem záleží základní účel homiletiky? Základním účelem homiletiky nepochybně je poučování posluchačů (eventuálně čtenářů) a ovlivňování jejich názorů ideologických a mravních. K tomu se používá argumentace z různých pramenů — teologických, filosofických, literárních, argumentace z autopsie kazatelovy aj. Protože je tu úsilí používat argumentů pojmově přesných a doslovně — většinou s uvedením pramenů — citovat, patřila by homiletika do oblasti filosofie. Avšak homiletičtí teoretikové svorně za úkol homiletiky prohlašují „prodesse et delectare“, kázání tedy má působit nejen na rozum posluchače, ale také na jeho city a vůli, přičemž kazatel používá jazyka emocionálně zabarveného, a z tohoto hlediska patří kazatelská produkce do oblasti literárního umění. Charakteristickým rysem homiletického žánru je uplatňování estetické funkce vedle funkce exhortativní, ovšem v některých etapách vývoje a v určitých dílech může převažovat ta nebo ona funkce. Přistoupíme tedy k homiletice jako k fenoménu literárnímu, přitom však neztrácíme ze zřetele, že může být zkoumána i jako fenomén filosofický.

Není snad zbytečně poznamenat, že se nám v homiletických souborech i v jednotlivě tištěných kázáních dochovaly ex post fixované texty, které byly původně improvizované a víceméně svérázně přednášeny, neboť kazatelna byla vlastně divadlem jednoho herce. Zde se samozřejmě nabízí analogie s textem hry a s její jevištní realizací. I když zpráv o realizaci barokních kázání máme poskrovnu, přece máme právo předpokládat, že kněz na kazatelně používal některých divadelních prostředků a mohl být aspoň částí publika vnímán na pozadí zkušenosti se soudobým divadlem, kde se ostatně více řečnilo než hrálo a jednalo. Texty kázání obsahují četné doklady dialogů vložených do kázání, např. dialogu kazatele s fiktivním

⁴ Paderborn 1938.

oponentem. Řečnický žánr se u kazatelů hereckého naturelu posouval směrem k dramatu, dramatu ovšem svéráznému, v němž jediný herec-kazatel bral na sebe několik rolí a kazatelnu měnil v miniaturní jeviště a kostel ve velké hlediště. V jezuitském studijním řádu z r. 1616 („Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu“) je zdůrazněno studium rétoriky a je vypsán postup její výuky: budoucí kazatel měl být v rétorice cvičen mj. také pomocí disputací, deklamací a divadelních představení. Zároveň homiletické teorie odsuzují nenáležité chování na kazatelně, světácký přednes a posunky. Současně se však doporučuje používat nejrůznějších prostředků duchovního řečnictví, aby došlo přímo k rozruchu mezi posluchači, kteří by pod dojmem patetického výkladu vzdychali, plakali, vstávali ze svých míst, souhlasně vykřikovali apod. Promyšlený psychologický postup kazatele měl vyústit v situaci, kdy se kazatel stával vládcem srdcí svých posluchačů. Cíl kázání bývá někdy srovnáván právě s dramatickými útvary – kázání mělo však k posluchačům mluvit přesvědčivěji než nejen komedie, ale i tragedie.⁵

2. Základní umělecké prostředky barokní homiletiky vycházejí z tóropů a z hyperbolizace. Obrazné pojmenování je ovšem staré jako umění samo, barokní kazatelé však jeho užívání odůvodňují poukazem na Krista, který mluvil v příkladech a podobenstvích. Z tóropů se nejvíce používá metafor, příměrů a kontrastů. Metafory jsou různého typu – nejčastější jsou metafory postavené na substantivu, méně časté metafory postavené na adjektivu nebo na tvaru verbálním. Pro baroko příznačná dynamika je obsažena zejména v metaforách s verbálním jádrem. V záplavě metafor nelze nevidět poměrně velkou část metafor převzatých z bible nebo podle nich upravených. Tak např. biblického původu jsou metafory souvisící s představou člověka jako poutníka a pocestného na tomto světě i s představou daleké (přímé, úzké, široké aj.) cesty, kterých později s oblibou užívali romantikové. Metafory byly přebírány z jednoho kazatelského souboru do druhého, takže vystopovat zdroj originální metafory podaří se zpravidla dosti obtížně. Podobně je tomu s příměry. Nejednou kazatel rozvine celý vějíř přirovnání, jimž se zpravidla říká „podobenství“. Uvádím např. charakteristický doklad z Nitsche: „Jestliže však to všeho na rozvažování sobě nebereme, jestli tomu rozuměti nechceme, jestliže u nás ihned se to jako komínem vykouří, co jsme jedním uchem slyšeli, nic to nespořádá, nic to platno není . . ., sice by to tak bylo, jako kdyby někdo hrach na stěnu sypal, břeh voral, v povětří ryby lovil, u vodě ptáky lapal, mouchenina bílil, do řečiště vodu léval, hluchému spíval.“⁶ Barokní příměry přerůstají místy v apoteozy a v alegorie. Na alegorii bývá někdy postaveno celé kázání. Je to v soulase s kazatelskými teoriemi, stavějícími do vzájemné souvislosti *sensus spiritualis* a *sensus typicus* i *res imaginariae* a *factae*.

Z životního pocitu barokního člověka pramení vyhledávání antitetických vztahů. Literární využívání kontrastů vyvěrá z touhy podat iracionálně racionálně, podat iracionální obsah v racionální formě. Přitom šlo z velké

⁵ Bohuslav Balbín, *Verisimilia humaniorum disciplinarum*, Praha 1966, 245.

⁶ Daniel Nitsch, *Berla královská Jezu Krista*, Praha 1709, II. díl, 246.

části o kontrasty, které byly pochopitelné i prostému posluchači, jako radost a žal, zdraví a nemoc, bohatství a chudoba, spravedlnost a bezpráví, život a smrt. Kontrasty umocňují napětí stejně jako paradoxy, apostrofy, řečnické otázky i řečnická zvolání.

Další základní znak – hyperbolizace – vychází z barokní patetičnosti. Kazatelé si libují v nadsázkách jak v motivech a syžetech z bible, tak v příbězích z životní reality. Hyperboly (stejně jako příměry, metafory aj.) kupí s oblibou do dlouhých synonymických řad a to pak vede k hromadění, jež se nezřídka stávalo samoúčelnou hrou. V principu je to projev kazatelovy snahy hledat a najít správný výraz pro maximální expresivitu, přičemž řečník má zpravidla na zřeteli představy světa prostého člověka. Kazatelé chrlí synonyma někdy asyndeticky, jindy zase tempo své promluvy zpomalují řazením polysyndetickým s obsáhlými perifrázemi. Záliba v synonymech je zřejmá i z překladů cizojazyčných citátů, kde je často jediné latinské slovo vyjádřeno několika slovy českými.

Poznamenal jsem už výše, že barokní metaforika je nezřídka odvozená. Mezi českými badateli pobělohorskými je však nepochybně do značné míry originálním metaforikem Daniel Nitsch, který opovrhne připraveným rezervoárem metafor, z něhož tak pohodlně čerpali barokní homiletikové.⁷ Nitschův text navozuje představu shody a srovnání s interiérem barokního kostela. Jako v něm jsou vedle sebe kupeny medailóny, rosety, kartaše, draperie, andílci, prostě drobné malby a plastiky tesané do kamene i ztvárněné v štuku, tak v textu Nitschově jsou vedle sebe kupeny metafory, metonymie, synekdochy, příměry, symboly, anafory a jiné trópy i figury. Celý ten útok barokních tvarů, barev a zclacení na smysly člověka je téhož rodu jako sled Nitschových slovních obrazů, ale právě to se v tom nestřídmém množství zdá modernímu člověku nestravitelně patetické a nepochopitelné samoúčelné, ačkoliv tato slovní a stylová krása měla svůj plnohodnotný smysl v duchovní atmosféře baroka a je v jemném souladu se soudobou architekturou, sochařstvím a malířstvím. Nitsch jako umělec slova není však osamocený, lze k němu přiřadit B. H. J. Bilovského, V. B. Jestřábského, F. M. Kruma, O. F. de Waldta, A. J. Dvořáka z Boru, F. X. Laštovku a některé jiné kazatele, na jejichž umělecké kvality poukázal většinou poprvé J. Vašica.⁸ Přesto nejsou dosud umělecké hodnoty kázání správně chápány, literárněhistorické soudy jsou stále ještě ovlivňovány pozitivismem, který homiletickou literaturu hodnotil většínou zamítavě. Důkazem toho jsou Vlčkovy Dějiny české literatury,⁹ odkud

⁷ O Nitschovi psal – v souvislosti s literární tvorbou jezuitskou – Vašica v 15. kapitole *Českého literárního baroka* (ve studii *Jezuité pobělohorskí a český jazyk*), 181–187, a znovu stručně ve sborníku *Slezsko, český stát a česká kultura*, Opava 1946, 128. František Němec věnoval Nitschovi článek *Konstrukce slovního výrazu Nitschovy metafory*, Akord 7, 1939/40, 245–249. Před Vašicou a Němcem charakterizoval Nitsche stručně, a to v podstatě velmi kriticky, Vojtěch Martinek ve spisku *Literární život slezský*, Mor. Ostrava-Hrabůvka 1925, 6.

⁸ V cit. knize z r. 1938 (zejména na str. 177–264), některé studie byly však otištěny už dříve, ponejvíce v Řádu.

⁹ Vycházely od roku 1893. Na rozdíl od Vlčka, věnujícího barokním kazatelům poměrně hodně místa s množstvím citací, zabývají se homiletikou nejnovější *Dějiny české literatury I*, Praha 1959, neúměrně málo, např. D. Nitsch zde není ani zaznamenán.

byly charakteristiky pobělohorských homiletiků nezřídka přejímány do dalších prací. Kořeny tohoto nepochopení homiletické produkce je třeba hledat v ideologických a estetických faktorech konce 19. a počátku 20. století. Tato doba mimo jiné v umělecké tvorbě nesnášela lexikální a slohové vulgarismy a považovala je za nechutné i v homiletické tvorbě barokní. Avšak podíváme-li se na tyto prostředky očima doby jejich vzniku a hodnotíme-li je v myšlenkovém a slohovém kontextu, poznáme, že v homiletických projevech mají nepostradatelnou úlohu. Přitom je třeba rozlišovat mezi vulgarismy, v nichž cítíme hrubý jazykový projev teprve my dnes a které z dobového hlediska vulgarismy nebyly, a mezi vulgarismy skutečnými, při jejichž užití se někteří homiletici ve svých knihách omlouvají zkratkou „s. v.“, tj. „sit venia (verbo)“. Podobně i barbarismy, zejména germanismy barokních homiletiků, je nutno posuzovat z hlediska doby a z hlediska publika, jemuž kázání byla určena. Nejvíce germanismů nacházíme v projevech proslovených původně před městským obyvatelstvem, které bylo v životní praxi zasaženo přívalem německých slov, jimž ve své samolibosti a touze odlišit se od prostého lidu nekladlo přílišný odpor. Je však třeba zároveň vidět, že protiváhou germanismů jsou lidové příměry, přísloví a úsloví, různá lidová citoslovce a jiné prostředky, které kazatel znal ze svého venkovského rodiště nebo styku s prostým lidem.

Zmíním se ještě o dvou typických prvcích barokní homiletiky, o emblému a konceptu.

Emblématická kázání vycházejí z určitého emblému, obrazu; celým svým projevem vede homiletik analogii mezi vlastnostmi tohoto obrazu a vlastnostmi předmětu svého výkladu. Někdy se emblém ztotožňuje se symbolem, ale neprávem, neboť barokní literární teorie rozlišují symbol jako metaforický obraz od emblému, který je sice obrazem, ale nikoli metaforickým. Dosah emblému je ostatně mnohem větší než dosah symbolu: pomocí emblému má být na široké rozloze duchovní řeči řešena klíčová problematika životní filosofie. U nás lze jistě předpokládat znalost některých cizích prací věnovaných emblématice a obsahujících příklady emblémů (jako byly práce Tobiase Lohnera, Joachima Cameraria nebo Filippa Picinelliho), faktem je, že emblématické pasáže najdeme především v souborech Bilovského. Bilovský je, jak ukázal J. Vašica,¹⁰ také naším nejlepším pěstitelem kazatelského konceptu. Původně se konceptem, který se zrodil ve Španělsku a odtud se šířil do Itálie a dále do Německa a českých zemí, rozuměl originální duchaplný projev, který měl nejen poučovat, ale i bavit. V homiletice se hlavními znaky „conchetta“ staly vtip, duchaplnost, jazyk mnohovrstevný a elegantní. Konceptuální kazatelé měli vytríbený smysl pro napětí, gradaci a pointu. Proti konceptuálním kázáním (někdy takto nejsou přímo označována, ale míní se kázání tohoto typu) horlí určité teorie, které odsuzují kazatele chlubicí se svými znalostmi a vtipem a snažící se víc o uspokojení své ješitnosti než o užitek posluchačů. Takové odsudky formulují někdy i sami homiletikové, např. německý augustinián Ignatius Ertl píše v předmluvě ke svým adventním

¹⁰ Účast Slezska na českém literárním baroku, sborník *Slezsko, český stát a česká kultura*, Opava 1946, 131–133.

kázáním: „... ein Prediger, der sich selbst mit hohen Worten flattieret, wird von keinem Geist Gottes angeblasen. Ein Prediger muß die Seelen gewinnen und nicht die Wort verkaufen.“¹¹ Pravým důvodem k odsudkům tohoto druhu mohl být ovšem nedostatek smyslu pro vtip a neschopnost kultivovaného vyjadřování. V praxi mohlo dojít nejen k zákrokům duchovních nadřízených proti konceptuálním kazatelům, ale i k intrikám ze strany světských úřadů, jak v našem prostředí naznačují některá fakta ze života Bilovského.

Z hlediska uměleckých prostředků barokní homiletiky, zejména trópů, hyperbolizace a hromadění, jeví se homiletika jako ústrojná součást celé barokní literatury, a rétoričnost jako podstata homiletiky ovládá celou barokní literaturu a dává jí základní stylistický charakter.

3. Bylo by jistě mechanické hledat počátek barokní homiletiky v politickém mezníku roku 1620; i když právě tehdy byly vytvořeny předpoklady pro její mimořádně plodný rozvoj, je nezbytné přihlídnout také k homiletice předchozího období. Homiletika doby renesance se ke svým vzorům obracela především do antiky a představy o dokonalosti řečnického projevu brala hlavně z Cicerona. Mohla ovšem nacházet poučení i v současných teoretických spisech, zejména v Erasmově díle *Ecclesiastes sive de ratione concionandi libri quattuor* (vyd. r. 1544), přičemž Erasmus sám dával z antických rétorů přednost Quintilianovi před Ciceronem. Barokní homiletika jistě souvisí vývojově s antikou, středověkem a renesancí, i ona vysoko oceňuje Cicerona, chce však zároveň vytvořit teorii samostatnou, jež by odpovídala potřebám doby.

Česká homiletika období renesance není příliš bohatá; vybereme z ní pro srovnání s barokní homiletikou Postilu českou katolického kněze Tomáše Bavorovského vydanou v Olomouci r. 1557. Jde ovšem o spis vzniklý v jiné společenské situaci než se u nás vykrytalizovala po Bílé hoře, ale i Bavorovský – stejně jako kazatelé barokní a středověcí – skládá homilie a kázání se snahou poučit svého čtenáře a posílit ho v křesťanském životě, i on se opírá o prameny a uvádí různá přirovnání, avšak nenajdeme u něho zálibu v beletrizaci a v dramatizaci, konceptuálnost, emblématicnost, anti-tetičnost a ovšem ani encyklopedismus a patetičnost obsahovou i stylovou. To už jsou prvky typické pro homiletiku barokní, v níž se také výrazněji než v homiletice předchozích období projevuje sociální kritika a vlastenecké zaujetí. Uvedené rysy se výrazně prosadily až v katolické homiletice pobělohorské, nicméně jejich počátky je třeba hledat už před Bílou horou. Z tohoto hlediska považují za pozoruhodnou Postilu evangelickou Martina Filadelfa Zámrského vydanou poprvé r. 1592 a pak znovu v dalších dvou vydáních r. 1602. V Postile Zámrského nacházíme totiž jadrná přísloví, bohatou metaforiku, promyšlenou alegorii, květnatou fabulaci i jiné prostředky vyjadřující často napětí mezi protiklady, jež je příznačné pro baroko a pro barokní homiletiku zejména. Předbělohorského luteránského homiletika Zámrského spojuje s katolickými homiletiky pobělohorskými především vroucí láska k vlasti a nadšené horování

¹¹ *Bayerische Barockprediger* (výbor z bavorských barokních homiletiků připravil Georg Lohmeier), München 1961, 84.

pro český jazyk i vřelé citění sociální. I když je to tedy na první pohled paradoxní, hledal jsem a našel jsem spojující článek od postil typu Bavorského směrem k barokní homiletice v Zámorského Postile, přestože vznikla ještě před Bílou horou a navíc v prostředí nekatolickém. Dalším spojujícím článkem z doby těsně před Bílou horou je pak už katolická Postila (1618) jezuity Šebestiana Vojtěcha Scipiona Plzeňského, který byl značně ovlivněn polským kazatelem Petrem Skargou.

4. Z teoretiků, kteří působili na naši barokní homiletiku, bývá uváděn hlavně Bohuslav Balbín. Na jeho Verisimilia a Quaesita oratoria se spíše než v důsledku zevrubného studia poukazuje pod tlakem faktu, že šlo o díla českému homiletiku v našem prostředí nejbližší. Vliv Balbínův je podle mého názoru v této oblasti přeceněn: především jde o spisy poměrně pozdní (vyšly poprvé r. 1666 a 1677), podstatnější je však to, že tyto spisy byly pramenem druhého řádu a pramenem vyloženě kompilativním v porovnání s některými teoretickými spisy cizími, především Regiovými a Caussinovými. Spisy Karla Regia Christianus orator (1612) a Mikuláše Caussina De eloquentia sacra et humana libri XVI (poprvé 1619) byly užívány především na jezuitských školách celé Evropy, byly však rozšířeny i mimo ně v prostředí jiných řádů a světského kléru. Známí byli u nás do určité míry i někteří další teoretikové, jako Kwiatkiewicz, Ludovicus Granatensis aj.

Téma a prameny pro své kázání mohl sice barokní homiletik vybírat z četných okruhů, ale při zpracovávání tématu byl závislý na teoriích. Pod jejich vlivem měl různé předlohy začleněny do dvou oblastí — loci theologici a loci topici. Do první oblasti patřilo Písmo a spisy teologické, do oblasti druhé zase spisy z oboru rétoriky, dialektiky, exemplové literatury aj. Zřetel k teoriím a důkaz o jejich ovládnutí se projevuje především v kompozici kázání. Homiletické teorie závazně předepisují tři základní části tohoto útvaru, a to zpravidla exordium (úvod), confirmatio (hlavní část) a peroratio nebo conclusio (závěr); každou z těchto částí pak člení na několik víceméně samostatných menších oddílů, což se v praxi většinou ani nedodržovalo, např. v úvodní části bývá rozlišováno proemium nebo introductio, propositio a narratio, někdy bývají propositio a narratio řazeny už k hlavní části. Z českých kazatelů, zachovávajících většinou členění na tři základní části, stavějí někteří své projevy zvláště promyšleně a svérázně. Tak např. Bilovský si kompozici svých kázání přizpůsobuje snaze o stálý kontakt s publikem. Místo introductia — prostého úvodu do tematiky — začíná zpravidla exordiem, tj. uvážlivou přípravou posluchačů k vnímání svého projevu, dává si záležet i na captatiu benevolentiae (které teoretici doporučovali jako součást propositia) a pak hned přechází k hlavní části, v níž se pokouší o zdůvodnění svého stanoviska jednak teoretickými důkazy, jednak na základě příběhů z dějin, z mytologie i ze současnosti. Příběhový materiál člení obvykle do šesti částí („numerus I“ až „numerus VI“) a rozlišuje je na „historiae“ (tj. příběhy z dějin) a „fabulae“ nebo „exempla“ (vše ostatní). Ráz exempl Bilovský někdy v margináliích blíže označuje, např. „exemplum horribile“. Peroratio, členěné v teoriích zpravidla na enumeratio a affectio, vyúsťuje u Bilovského v „naučení“, což už je v souhlase s teoriemi, které na závěr kázání předpisovaly „moralitas“.

5. Pro exemplum se užívá také názvu „fabula“ nebo „simile“ (termínem „simile“ se však většinou označuje příměr), podle Nitsche je exemplum „fabule“ nebo „báseň“, v níž „jako v zavřeném ořechu jest jádro“.¹² Exempla poskytovala velmi dobré předpoklady k vnášení světských prvků do duchovních řečí. Teoretikové nemají právě shodný názor na světskou tematiku v kázáních, někteří dokonce zamítají citáty z antických spisovatelů jako pohanské, jiní zase (např. Regius) píšou o světských látkách jako o služkách, které mají sloužit náboženským záměrům. Exemplové látky jsou původu antického, středověkého, renesančního i soudobého; v českých homiletických souborech tvoří závažnou součást kázání, kterou lze většinou z prvotního celku vydělit a studovat ji v souvislosti s exemplovou složkou homiletiky předbarokní a ovšem i v souvislosti se starší exemplovou tvorbou samostatnou.

Takové studium nám naznačuje některé zajímavé okolnosti. Především je zde výraznější než v předbarokní literatuře rozpor mezi moralistní funkcí exempla pevně začleněného do celku kázání a zábavnou funkcí víceméně samostatného exempla směřujícího k novodobému vypravěčství. V prvním případě kazatelům nešlo o poučení nebo zábavu, např. u exemplů historických nebo častěji pseudohistorických, ale o moralistní závěr, v případě druhém byla složka moralistní a didaktická překryta složkou zábavnou. To ovšem už byl spíše důsledek kazatelova vztahu k životu než důsledek homiletických teorií, které zdůrazňovaly moralistní funkci různých příběhů, zejména historických zvaných „realia“, a v důsledku toho viděli v historii pomocnou vědní disciplínu, která měla homiletice poskytovat zásobu historických příběhů. Pokud jde o příběhy ze současnosti, měly u posluchače vyvolat představu, že v nich jde o jeho osud, o jeho zájmy, životní prohry a vítězství, trest i odplatu. Kazatelé to ostatně občas posluchači připomínali formulacemi typu „de te fabula narratur, o tobě se mluví“. Pozornosti si zaslouží i vztah barokních kazatelů k renesanční literatuře. Z ní jsou zpravidla vybírány příklady pro renesanci netypické, do nichž je navíc vkládána barokní tendence. Tak např. z Boccaccia (eventuálně z překladatelů nebo upravovatelů jeho novel) je vybírána novela o Gviškardovi a Sigismundě (známá u nás v překladu od roku 1507), charakteristická tragickým zakončením jako důsledkem společenské nerovnosti milenců, syžetu je však využíváno ke zdůraznění nicotnosti lidské lásky v porovnání s láskou ke Kristu.¹³ Tendence k laicizaci homiletické produkce se nejvíce projevuje v dlouhých exemplech nebo v exemplech několikanásobných. Někdy dokonce rozsáhlé exemplum rámuje celé kázání, a to tak, že náboženské jádro kázání je odpovědí na otázku z úvodu, kde homiletik rozvykládá určité exemplum, které ukončí v závěru kázání.

6. Exempla nás vedou k otázce vztahu českých homiletiků ke starší literatuře, především české, a k předlohám. Starší česká literatura je v homiletických souborech zastoupena v poměrně malé míře, ba dá se přímo říci, že je v porovnání s cizí literaturou zastoupena v kvantu mizivém. Některé spisy nám nedají možnost najít ani jeden doklad využití starší

¹² Op. cit., II. díl, 118.

¹³ Srov. např. B. H. J. Bilovský, *Pia quadragesima*, Opava 1721, II. díl, 93.

české literatury, v jiných spisech najdeme sice doklady o použití literatury z českého prostředí, ale jazykově nečeské. Tak např. Laštovkova kniha Čtvrtý článek víry katolické (vytištěná trnavskou akademickou tiskárnou roku 1748) cituje z *latinských kázání*¹⁴ kladského rodáka v Praze působícího Kašpara Knittla, která patrně byla Laštovkovi více než jedním z pramenů, jak je možno vystopovat v modifikovaném užívání některých uměleckých prostředků, jako jsou apostrofy, refrénovitá opakování aj.

Proti tomu bylo by možno namítnout, že Knittlův vliv na Laštovku je vyloučen, poněvadž Laštovkův spis vznikl překladem ze Stanyhursta, jak lze usuzovat z formulace na titulní straně. Nutno však odkázat na Vašičovo správné upozornění,¹⁵ že Laštovkův spis je značně samostatný, což vyplývá i z jeho srovnání s věrným českým překladem Stanyhurstova díla vydaným 40 let před Čtvrtým článkem... v pražské klementinské tiskárně (1708). Formulace na titulní straně Čtvrtého článku... se jménem Stanyhurstovým neznamená Laštovkův odkaz na Stanyhursta jako na autora předlohy, spíše je to Laštovkovo přihlášení k Stanyhurstovi jako k uznávané autoritě, která před ním zpracovala stejné téma, ale ve spise jinak žánrově zařazeném: Stanyhurstovo dílo je „historií“, tj. vyprávěním Kristova utrpení, kdežto Laštovkův spis je sverázně pojatým a obsahově v podstatě samostatným souborem kázání o Kristovu utrpení. Laštovkův vztah k předloze není v naší barokní homiletice ojedinělý, najdeme i jiné doklady na přebírání námětového rámce, fabulí a motivů z cizích děl. Pro určitou část našich homiletiků platí to, co napsal o své spisovatelské metodě v úvodu ke své knize *Operae ecclesiasticae*, *Robota církevní* (Praha 1708 a znovu 1720) Karel Račín: „Kamení a dříví odjinad беру, vyzdvížení pak celého stavení moje jest.“ Lze říci, že jde o metodu běžnou od středověku – využívání cizího literárního díla mnohdy bez uvedení pramene se nepovažovalo za plagiát, protože vskutku originální dílo, vůči němuž se vše ostatní pokládalo za neoriginální, nikoli však plagiátorské, se vidělo jen v bibli.

Vědomí souvislosti se starší českou literaturou se projevuje nejvýrazněji u Daniela Nitsche, který zná a cituje Hájkovu kroniku, uznale píše o spisech Veleslavínových a o Komenského Bráně jazyků a zejména otiskuje větší pasáž z českého překladu Guazzova spisu *De mutua et civili conversatione* s obdivným hodnocením češtiny jejího překladatele Bartoloměje Havlíka z Varvažova.¹⁶ Nejdůležitější je však Nitschovo přihlášení k české literární tradici, jež bylo patrně obrannou reakcí na určitou konkrétní nepříjemnou situaci. Zdá se, že pro své směle neologizování a pro svůj neobvyklý „afektovaný“¹⁷ styl i slovní hříčky narazil Nitsch na odpor současníků (posluchačů svých kázání, čtenářů rukopisné verze své knihy nebo pod.), a proto II. díl své *Berly* uvedl předmluvou, která je nadšenou chválou českého jazyka a projevem Nitschova vědomí o kontinuitě se staršími českými spisovateli a tvůrci naší slovesné tradice. Pobělohorský katolický kněz Nitsch se zde neváhá s úctou odvolat na předbělohorského nekatolíka Veleslavína, především na jeho čtyřjazyčný slovník *Silva quadrilinguis*, i na jazykovou učebnici *Janua linguarum Nitschem* přímo nejmenovaného českobratrského exulanta Komenského. V Nitschově

¹⁴ *Conciones academicae*, Praha 1707.

¹⁵ *České literární baroko*, 253.

¹⁶ *Berla královská*... II, 239.

¹⁷ Srov. citát z předmluvy (II, 1): „Laskavý čtenáři! Za dobré jsem uznal tento krátký list tobě zde k vejstraze přivrhnouti, aby z něho ponaučen jsa, nedomníval se, že v těchto kázáních mých nová nějaká čeština, a zrozenému přímému našemu jazyku nepřislušejíci, a jak říkávame latině *affectata*, aneb oulisně zfalodovaná se vynachází.“

předmluvě promlouvá nejen hrdý Čech, ale i znalec české kulturní minulosti a člověk s jemným uměleckým cítěním.

7. Naše barokní produkce homiletická obsahuje vedle velkých kazatelských souborů také četná jednotlivá kázání o světcích, poutních místech a klášterech (např. zajímavá kázání o klášteře žďárském). Bylo by předčasné pokoušet se už nyní tuto rozsáhlou produkci s definitivní platností utřídit. Přístupujeme-li však k ní z hlediska narůstání určitých estetických a ideových hodnot, dospíváme ke zjištění pěti výrazných kazatelských individualit.

První kazatel, o němž jsem se už zmínil, vydal svůj spis sice ještě před Bílou horou, je to však dílo obsahově i stylově barokní, totiž Postila Šebestiana Vojtěcha Scipiona Plzeňského (1618). Je důležitá svým výkladem homiletické terminologie (tj. slov concio, sermo, postilla, kázání) a silným důrazem vlasteneckým, který se potom ozývá ve většině katolických postil barokních a ovšem i v jednotlivě vydaných kázáních. Ve své předmluvě vysvětluje Scipio Plzeňský pohnutky k napsání postily takto: „Viděv, že nebožátka (myslí Čechy, M. K.) v té příčině hrubě až příliš ode všech opuštění jsou, a cizozemci českými důchody vycpáni a českou píci nad sytost přecpáni na to, aby ovčím, jichž se vlnou odívají a tukem přejídají, pomoženo bylo, ani nemyslí, k péro jsem zasedl...“ Tvar i obsah tohoto projevu vnucuje jistě reminiscence na vášnivě humanistické obrany českého jazyka a národa z konce 15. a z počátku 16. století a z tohoto hlediska stojí Scipionův projev jakoby na konci celé vývojové řady, zároveň však v kontextu homiletického žánru stojí na počátku vlasteneckého horlení našich barokních homiletiků. Do jejich produkce se pak Scipionova Postila začlenila dalšími vydáními z let 1667, 1695 a 1776.

Druhý vrchol spatřuji v Postile katolické Matěje Václava Šteyera (1691). Jde o postilu bojovně katolickou, programově protikacířskou, projev doby přesvědčené o úspěšném průběhu rekatolizace. I když její první vydání vychází téměř 40 let před kanonizací Jana Nepomuckého, přece je postila *svatému* Janu Nepomuckému dedikována. Je reprezentantkou oficiální tvorby homiletické, příkladem díla vyšlého z prostředí bojovného jezuitismu a blízkého hlavě soudobého českého katolicismu (pražskému arcibiskupovi Janu Fridrichu z Valdštýna je ostatně postila věnována). Avšak Šteyerova postila vyniká i uměleckými kvalitami projevujícími se v příměrech, metaforách, kontrastech a exemplech a vůbec v poměrně vyspělé češtině. Ideovou koncepcí se ke Šteyerovu spisu, který dosáhl sedmi vydání, řadí postila Koniášova (vytištěná r. 1740 a znovu 1750 a 1756) a různá oslavná kázání na Jana Nepomuckého z r. 1729 i z let pozdějších.

Osmnácté století začíná věcnou, střízlivou a ve vztahu k jinověrcům mírnou postilou Jana Kleklara Semen verbi Dei (1701). Zdá se, jako by v prvních letech 18. století docházelo ke zdůraznění složky jazykové a slohové. Projevuje se to také v I. díle spisu Sancta Curiositas od Štěpána Františka Náchodského z r. 1707 (II. díl je z r. 1746) a pak nejvýrazněji v Berle královské Daniela Nitsche z r. 1709 a po ní v pokleslém tvaru v kázáních Fabiána Veselého z l. 1723–1738. Vrchol je tu nepochybně v díle Nitschově, jemuž jsme věnovali pozornost už v dřívějších výkladech.

Čtvrtý vrchol představuje svými homiletickými spisy z 20. let 18. století

Bohumír Hynek Josef Bilovský. O charakteristických rysech jeho kázání, zejména o konceptech a emblémech, které z něho tvoří mimořádný zjev české homiletiky, jsme už také pojednali dříve.

Konečně pátým a posledním významným barokním homiletikem je Tomáš Xaverius Laštovka. Jeho Čtvrtý článek víry katolické z r. 1748 postrádá už ideologickou výbojnost Šteyerovu a Koniášovu (a z nehomiletické tvorby spisovatelů typu Jiřího Plachého-Fera), Laštovka se skromně dívá na územní rozlohu katolicismu a o účinnosti kázání si nedělá velké iluze. Ví, že v jeho době je mluvené slovo zatlačováno do pozadí psanou a tištěnou literaturou: „Sprostý člověk, když něco v své knize čte, věří tomu a myslí, že je pravda, slyší-li proti tomu na kázání mluvit, nevěří.“¹⁸ Těmito slovy reaguje Laštovka na oblibu Ezopových bajek, Ovidiových Proměn a povídkové literatury původu antického a renesančního. Pokud jde o vztah k robotnému lidu, obráží Laštovkuv spis politicko-společenskou situaci 40. let 18. století, pro kterou je charakteristický útok na rakouské dědictví po nastoupení Marie Terezie. Jedním z výsledků tohoto útoku bylo bavorské dobytí Prahy, po němž se bavorský kurfiřt Karel Albert dal 7. prosince 1741 prohlásit českým králem; to vzbudilo zejména v prostředí nevolného lidu naděje na zmírnění roboty a zlepšení sociální situace, jak napovídá obsah tehdy zpívané písně o králi Bavoru. Na bídu robotného lidu venkovského poukazují také kázání Laštovkova, která jsou zároveň i plastickým obrazem povýšenosti a zpupnosti panstva ze zámků a městských paláců. Tento obraz, známý z rukopisné literatury pololidové a z ústní slovesnosti lidové, je pozoruhodný právě proto, že je začleněn do tištěné (v podstatě oficiální) literatury homiletické.

Š. V. Scipio Plzeňský, M. V. Šteyer, D. Nitsch, B. H. J. Bilovský a T. X. Laštovka se při pohledu z ptačí perspektivy jeví jako vrcholné zjevy české barokní homiletiky, ovšem jejich díla nemohou představovat mezínky v tom smyslu, že by starší typ tvorby mizel a nový typ se zobecnoval, protože různé typy homiletického spisování se prolínají a některá díla se vydávají několikrát.

Tvorba nekatolická, reprezentovaná spisy v exilu vydávanými, je daleko méně početná a z hlediska vývoje barokních rysů také méně významná než tvorba katolická. Jejimi nejlepšími představiteli jsou Jan Amos Komenský (Kázání XXI o tajemstvích smrti, vzkříšení a na nebe vstoupení Krista, 1663) a Kašpar Motěšický (Suscitabulum poenitentiae, 1683). Hodně pěstovaným druhem homiletiky se v exulantském prostředí staly řeči pohřební, jejichž autory byli např. Matěj Janda, J. A. Komenský, Daniel Krman, Samuel Martinus z Dražova. Pohřební řeči, jež jsou ovšem zastoupeny i v katolickém prostředí domácím, mají v homiletické tvorbě důležité postavení proto, že směřují od vyložení duchovního řečnictví k řečnictví světskému.

8. V naší úvaze nelze opomenout základní fakt, že domácí barokní homiletika je naplněna ideologií rekatolizační, sledovanou a podporovanou z oficiálních míst, jež ostatně je charakteristická pro celou domácí tvorbu pobělohorskou. Nejedna z ideových principů homiletické produkce je

¹⁸ Str. 285.

dnešku nepřijatelný, zejména barokní pesimismus, který se v homiletice projevoval mj. drastickým líčením svízelů stáří, smrtelných úzkostí a ohavností mrtvého lidského těla. Zároveň je nutno vidět diferenciaci uvnitř barokní kultury, např. rozdíl mezi Šteyerem a Koniášem na jedné straně a Nitschem a Laštovkou na straně druhé. Nelze spouštět ze zřetele ani ideologické a sociální analogie s jinými soudobými literaturami. Nebude patrně neúčelné provést v budoucnu srovnání homiletiky české a bavorské, a to už proto, že jsou tu vzájemné spojitosti. Uvádím aspoň Jeremiase Drexela, úžasně plodného homiletika, překládaného také do češtiny, jehož spisy byly ve velkých nákladech vydávány po celé 17. a 18. století, takže jejich počet dosáhl čísla většího než 100 000; připomínám dále Andrease Strobla a Georga Stengela, kratochvilné vypravěče typu našeho Damascena Marka, nebo Augustina Grieningera, který české prostředí znal ze studií v Olomouci. Souvislosti mezi homiletikou českou a bavorskou bude ovšem nutné studovat opatrně, protože mnohé analogie jsou vlastně loci communes, obecný majetek evropské barokní homiletiky. Jedno však je možno už dnes v porovnání s částí bavorské homiletiky konstatovat; naše homiletika není homiletikou dómů a panovnického dvora, není v podstatě homiletikou typu vzpomenutého bavorského dvorního kazatele Jeremiase Drexela, nýbrž z valné části jde o homiletiku měst a venkova, pěstovanou kněžími s utlačeným lidem soucítícími a sdílejícími s ním i jeho vědomí národní sounáležitosti. Není divu, že v kazatelské praxi takových kněží je nejednou dvousložková teoretická zásada „prodesse et delectare“ modifikována ve prospěch složky druhé.

Uvnitř homiletické produkce jsou samozřejmě rozdíly podle zaměření na publikum. Vedle kázání učenecých existovala především kázání lidová se silným akcentem národně záchovným. Tato kázání stavěla v rámci svého dosahu hráz germanizaci, a to nejen v prostředí českém, ale někdy i cizím. Nejlepší důkazy poskytuje homiletika s tematikou cyrilometodějskou; tak např. kázání pro naše krajany ve Vídni, proslovená v letech 1708–1744 v kostele sv. Michala, měla charakter národně obranný a uvědomovací. O pokrokové úloze cyrilometodějských kázání a slavností svědčí fakt, že vídeňské slavnosti byly r. 1782 zakázány.¹⁹

Mezi přední úkoly našeho homiletického bádání patří bezesporu rozšíření materiálové základny. Dosud byl zřetel obrácen jen na několik homiletiků, kdežto ostatní byli uváděni jen bibliograficky nebo zcela opomenuti. Dalším úkolem s rozšiřováním pramenné základny těsně souvisícím je zpřístupnění homiletické produkce. Nebude ovšem dnes možné vydávat kazatelské soubory v celku, a to už z důvodů rozsahových (některé z nich mají přes 1000 stran foliového formátu), bude tedy třeba z nich vybírat. Hlediska výběru mohou být pochopitelně různá; tak např. připravil jsem výbor ze slezských homiletiků z hlediska uplatnění exemplů v kázáních.²⁰ Nabízejí se i jiná kritéria: určitých okruhů tematických, časových nebo místních, určitých syžetových oblastí, uměleckých kvalit aj.

¹⁹ Srov. m o u studii *Cyrlometodějská tradice v starší české literatuře*, sborník *Magna Moravia*, Praha 1965, 581.

²⁰ *Staré rozprávky slezských řečníků*, vydá Památník Petra Bezruče v Opavě v ostravském nakladatelství Profil.

Rozšíření materiálové základny je nutno provést i po linii jazyka. Zatím bádání bylo omezeno vlastně jen na homiletiku českou, je však třeba pozorně přihlédnout i ke kázáním latinským a německým prosloveným a napsaným i vydaným v našich zemích. Nezřídka byla tato kázání původně pronesena česky a teprve ex post zapsána v cizím jazyce. Jako příklad uvádím kazatele Bohumíra Václava Štyrcenwagera, uherskohradištského děkana, který kázal po několik let česky na Velehradě o poutích; jeho tři cyrilometodějská kázání z let 1666, 1671 a 1672 se nám však dochovala v latinském spise z r. 1675.²¹ Zřetel k jinojazyčné produkci homiletické je nezbytný i proto, že lze ji srovnávat s téžejazyčnou produkcí řečnickou rázu světského, tj. s různými slavnostními projevy apod.

Dnešní věda a umění jsou začleněny do zcela jiné struktury než barokní homiletika, to nám však nebrání ve studiu této produkce, zejména jejich uměleckých hodnot. Toto studium je žádoucí i jako předpoklad k náležitému ocenění dalších etap vývoje naší literatury. Čtenářské publikum a někdy i úzce specializovaní odborníci obdivují na literatuře romantické a na části literatury moderní odvážné trópy a figury, ale nesprávně hodnotí jejich originalitu. Teprve po důkladném prozkoumání barokní slovní zásoby i frazeologie a těch uměleckých kvalit, jichž jsme si všimli ve druhé části článku, se ukáže, že barokní homiletika je studnicí, odkud čerpali spisovatelé moderní, jako Vančura a Durych z prozaiků a Holan a Zahradníček z básníků, abychom jmenovali ty nejvýznamnější a ve vztahu k baroku nejtvorivější.

ZUR BÖHMISCHEN HOMILETIK DES BAROCK

Nach einer Bewertung der bisher durchgeführten Forschungen legt der Verfasser folgende 8 Problemkreise fest, die einer Lösung, bzw. endgültigen Lösung bedürfen: (1) Eigenart des Genres Homiletik, (2) Studium künstlerischer Werte der Barockhomiletik, (3) entwicklungsmaßige Einstufung der Barockhomiletik, (4) Studium von Theorien der Homiletik, (5) Studium der Exempla der Barockhomiletik, (6) Beziehung der Homiletiken des Barock zur älteren Literatur, (7) Klassifizierung der homiletischen Produktion des Barock, (8) ihr Platz und Bedeutung für die Gegenwart.

(Ad 1) Der Verfasser führt Gründe an für die Untersuchung der Homiletik als literarisches Phänomen, präzisiert die Beziehung Predigt : Drama, bezeichnet u. a. die Kanzel als Theater eines einzigen Schauspielers. (Ad 2) Den künstlerischen Mitteln der barocken Homiletik liegen Bildhaftigkeit und Hyperbolisierung zugrunde. Dem Daseinsgefühl des Barockmenschen entspringen antithetische Beziehungen. (Ad 3) Zwischen der böhmischen Homiletik der Vorbarockzeit und der der Barockzeit bestehen bedeutende Differenzen. Die Homiletik des Renaissancezeitalters ist die Wiege von sukzessiv erwachsenden Barockelementen. (Ad 4) Als Theoretiker wird von den bisherigen tschechischen Forschern in erster Linie Bohuslav Balbín genannt, immerhin stellen seine Schriften im Vergleich zu etlichen fremden theoretischen Schriften nur zweitrangige Quellen dar. (Ad 5) Es werden bestimmte Ansichten der Theoretiker in bezug auf die Rolle der Exempla in den Predigten erwähnt. Die Exempla boten sehr gute Voraussetzungen, um profane Elemente in die geistlichen Reden hineinzutragen. (Ad 6) Die ältere tschechische Literatur ist, was die homiletischen Sammelbände betrifft, relativ wenig vertreten; die böhmischen Ho-

²¹ *Discursus praedicabiles in honorem sanctorum Moraviae apostolorum Cyrilli et Methudii ac S. Bernardi* (kromě tří cyrilometodějských kázání jsou zde tři kázání o sv. Bernardu), srov. m o u studii citovanou v pozn. 19, str. 579.

mileten sind mit fremdsprachlichem Schrifttum verhältnismäßig gut vertraut. (Ad 7) Der Verfasser kommt zu dem Schluß, daß es 5 markante böhmische Prediger-Individualitäten gibt: Š. V. Scipio Plzeňský, M. V. Šteyer, D. Nitsch, B. H. J. Bilovský, T. X. Laštovka. (Ad 8) Es wäre angebracht, die böhmische Homiletik wegen ihrer künstlerischen, nationalen und sozialen Bedeutung durch die Editionen aufzuschließen. Ihr Studium ist Voraussetzung zu einer richtigen Beurteilung der nachfolgenden Entwicklungsetappen der tschechischen Literatur.